

Illés Endre: Mestereim, barátaim, szerelmeim

„Hogy a legfontosabbat elmondjam ezekről az írásokról, Odüsszeusz tapasztalát kell idéznem. Az ő kalandját a tizenegyedik énekben, abban az éjszakai világban, melyben az ember az elmúlttal és a jövővel találkozik. Az árnyakat hiába kereljük mézzel, borral, fehér lisztel — némák maradnak. Csak a vértől szólalnak meg. Vérrrel kell kínálni minden árnyat, hogy életre keljen, lüktessen a szíve, és kimondja a magáét.” — E szemléletes példázat az impozáns bőséggel sorjázó esszék rendkívül egyénített — a későbbiekben elsődleges feladatként följejtendő — módszerének, műfaji karakterének egyik leglényegesebb sajátosságára: a hangsúlyozott tudatossággal vállalt *személyességre* utal. Illés Endre a szüntelen jelenlét közvetlenségével, az érzelmek ihletettségével evokálja pályájának maradandó — általánosítható tanulságokat kínáló — emlékeit, emberalakító, világképformáló irodalmi és művészeti élményeit: mestereit, barátait, szerelmeit... A két vaskos kötet igazi tárgya és jelentősége tehát eredendően kettős: a pályatársak, a szerző ízlésvilágát megtestesítő művészek portréi mellett szellemi önéletrajzot is nyújt. Afféle huszadik századi *Pályám emlékezetét* kínál.

Miként a kötet cím is mutatja, Illés Endre nagy ívű esszéciklusaiban és rövidebb portrévázlataiban egyként a *személyes viszony* válik alapvető strukturális elvvé, a stílus és szemlélet elemi meghatározójává. E kapcsolatteremtés műfajminősítő jelentősége a tudomány — az irodalomtörténet — övezetétől, a vallomásszerű élményfelidézés ismeretközlő funkciója, tételes értékorientációja pedig a szépirodalom világától határolja el őket. Varázasuk, különösségük épp *mediális* jellegükben rejlik.

„A regényíró a homályból halad a fény felé, s nem megfordítva, a fényből a homályba. Az így megtett út, a keserves küszködés, a tapogatódzás: maga az alkotás. Míg a tökéletesen ismert valóság pontos leltározása: tudomány vagy riport” — olvashatjuk a Kosztolányiról írott esszében. Az *ekképp* értelmezett tudományosság kétségkívül idegen Illés Endre kötetbeli írásainak autonóm világától. A kérdésföltevés, a problémamegoldás, a témakezelés metodikája inkább a szépirodalom főntebb idézett logikáját követi: a szerző legtöbbször a személyes élmény egyszerűségétől halad a meglevenített sors átfogóbb — paradigmaticusabb — tanulságai felé. A titoktól, a különöstől a megértett általános és elvont üzenetig. „A homályból a fény felé.”

A *kifejtés* és a *kutatás*, azaz a témával való szembenézés fázisát viszont itt is ajánlatos elkülöníteni. Mert aligha kétséges, hogy az esszék alapeszmeisége, a bemutatott pályákról alkotott értékítélet már a megírás szakasza *előtt* kikristályosodott. Következésképp: a szerző már a kifejtést megelőzően elérte, önnön eszközeivel meghódította a „fény” birodalmát. Az írások jelentékeny része tehát egy fiktív „homályból” indít, az elkészült mű ilyenkor a „megvilágosodás” folyamatát is rekonstruálja, bevonva az olvasót a kutatás, a fölfedezés — a heuréka — élményébe. S e fikció arra utal, hogy Illés Endre esszéi: a tudományos, a filozófi és a szépírói attitűdök sajátos ötvözetei.

Természetesen, a medialitás inkább csak tendenciaszerűen jellemzi e kötetek cikkeit: a tőle való — mindkét irányú — eltérésre példák sorát idézhetjük. Szűkebb értelemben véve is szakmai tárgyú vitairataiban az érvelő, dokumentáló tárgyiasság az uralkodó, az oldott vallomásszerűség bennük csaknem minimumára csökken. Néhány írása viszont a széppróza szubjektív hangszerelésű változatai felé hajlik. (Az *Egy plágiumvád története* című esszé első része, mely egy weimari könyvvásárlás emlékét idézi, a novellisztikus ábrázolás, illetve a naplószerű élménymegörökítés műfaji sajátosságait sorjázza. A tulajdonképpeni téma, Bajza és Bérczy vitája a lazán kapcsolódó második részben bontakozik ki. Az élményfelidézés elszakad tehát az irodalomtörténeti érdekességet kínáló tárgytól, szinte önálló életre kél, a két

mozaikot valójában csak a közös főcím fogja egybe.) A témához fűződő viszony, az ennek adekvát módszer mindkét esetben jobbára meghaladja az esszéműfaj hagyományosabb kereteit, megmegtartja a medialitás új minőséget teremtő érzékeny arányait. A gyűjtemény legemlékezetesebb írásait számunkra azok alkotják, amelyekben a személyesség és a témára összpontosító tárgyyszerűség *együttesen* — mechanikusan el nem választhatóan — van jelen. Ezek — értelmezésünk szerint — a *par excellence* esszék.

Illés Endre esszéinek személyessége — hangsúlyozzuk — sohasem tolokodó vagy hivalkodó, sohasem merül az intimszféra magánérdekű titkainak részletezésébe, távol áll tőle az anekdotázó hajlam. Tárgyával úgy teremten elven kontaktust, hogy — egyben — az olvasót mélyebb igazságok felismerésére sarkallja, a személyes emlékképeket így számunkra valóakká avatja. Az *arányérzék* folyvást megóvja attól, hogy a múlt árnyainak fölidézése pusztá ürügy, az önfelmutatás leplezett eszköze legyen. Mert az esszékben megelevenedő *én* mindenkor tisztában van erényeivel és hibáival, igazságaival és hajdani tévedéseivel, s ez az őnismeret hárítja el a fenyegető szélsőségek veszélyét: az álszerénység vagy a minden áron való öngazolás gyarló emberi végleteit. S épp ezért válik képessé a pályatársak hitelesen árnyalt megismerésére, a meghitt emberközelség és a kritikus távolságtartás mély humánus sugárzó összhangjának megteremtésére. A megértve bíráló kritikuseszmény példaadó kiteljesítésére.

Elemzéseinek, kritikai minősítésének fedezetét — a tudományosságtól eltérően — nem egymásból levezetett kategóriák elméleti rendszere nyújtja, hanem egy szubjektív hangoltságú stílus- és embereszmény. De ez az ideál — s itt ezt kell feltétlenül kiemelnünk — objektív értékek sorát rejti. Mindenekelőtt: a felszínesség, a laposság kíméletlen szigorúságú elutasítását, a manírosság mindenféle megnyilvánulásának megsemmisítő leplezését. Az egyik esszé szavaival: „Megvetni a síkos hátú szavakat, irtózni az olcsóságtól, a zavartól, az ürességtől, igaznak, őszintének maradni — ez Ambrus Zoltán példája.” S ez Illés Endre következetesen képviselt eszménye is. Nyilvánvaló, hogy ez az ideál nemcsak a stílusra, hanem a magatartás egészére is vonatkozik, föl sohasem adható követelményként. E magatartásbeli vetületet tárja föl a Babits-esszé egyik emlékezetes részlete: „Van olyan rang, amit a világ adhat; s van egy jobb fajta, amit magunk tépünk. (...) Ez a rang emberi nemességünk, amely észrevétlenül nő bennünk, s titokzatos, izgalmas tulajdonsága: egy-egy alkalommal nagyobb, erősebb, magasabb lehet nálunk. Tévedhetünk, de tévedéseinket ez a rang óvja a bepizkolódástól.” Illés Endre — Sükösd Mihályt idézve — „a klasszicista eszmény esszéírója”.

A rendkívüli tömörség — s ennek következményeként: a rövid terjedelem — Illés Endre kötetbeli írásainak szembeszökő vonása. Egyik mestere, Schöpflin Aladár 1937-ben — Illés Endre kritikusi tevékenységét értékelve — ezt írja: „Nagyobb tanulmányon még nem próbálta ki erejét, de bízni lehet benne, hogy még el fog jutni a nagyobb lélegzetű formához is.” S úgy tűnik, Schöpflin reménye maradéktalanul valóra vált, hiszen a híres Stendhal-esszé — például — több mint százötven nyomtatott oldal, de említhetnénk e kötetekből a Móricz-élményt fölidező, a Babits emléket meleg szavakkal megörökítő, vagy a Maupassant alakját és pályáját bemutató „nagyobb lélegzetű” írását is. A lényegét illetően azonban a tekintélyes kritikus jóslata *mégsem* teljesedett be. Mert a hosszabb művek *valójában* rövid mozaikokból, módszerváltásokkal elkülönülő fragmentumokból szövdnek — utólagos összeállításukkor — egybe. (Illés Endre *esszé-műfajáról* készített lényeglátó tanulmányában Sükösd Mihály szemléletesen rekonstruálja a Stendhal-esszé keletkezésének fázisait, a téma és élménykör terebélyesedésének szakaszait.) Minden terjedelmesebb írásának alapegységét rövid — már önmagukban is bármiféle változtatás nélkül megálló — esszék alkotják. A sorozatukból kibontakozó logikai ívet, a nagyobb egység szerkezeti alapját így főképp a téma elsajátításának, mind sokoldalúbb föltérképezésének szubjektív folyamata teremti meg, amelyet — például a

Stendhal-esszéiben — csak modulál az életmű időrendi tagolódásához való hozzávetőleges alkalmazkodás.

Portréhőseinek bemutatásakor Illés Endre szembeszökő gyakorisággal fordul a másodlagosaknak tűnő alkotásokhoz, a dokumentumok világához: a naplókhoz, emlékiratokhoz, levelezésekhez. Szemléltetésképp csupán néhány példát villantunk föl: Jósikáról írott esszéjében *Emlékiratai* állnak a középpontban, Kemény Zsigmond naplóiíróként szerepel, Csehov és Gorkij levelezése kerül a figyelem centrumába, Justh Zsigmond értékelését épp *Naplója* tanulságai árnyalják, az egyik vitacikk témáját Möricz levelei alkotják stb. E vonalom azt sejteti, hogy Illés Endrét mindenekelőtt az alkotói egyéniségek titkai, az életút és az oeuvre rejtettebb — de nem mellékesebb — összefüggései foglalkoztatják. Megfigyelései többnyire a művészi alkatra vonatkoznak, tulajdonképpeni műelemzést nem is találhatunk a szerző írásai között. (A fragmentumokban is a karakter egészének megragadására, az általánosabbra törekvő témakezelés egyik kauzális következménye a főntébe érintett rövidség.) A perifériálisabb alkotások, a dokumentumok — Illés Endre esszéiben — egy-egy pálya emberi lényegének *közvetlen* föltárását segítik: a különleges sohasem ön-magáért válik a szerző számára vonzóvá.

Az érdeklődés kiemelt iránytű jelzik az egyik Babits-esszé bevezető szavai: „Babits Mihályt szeretném megidézni néhány percre. Nem a költőt, mert senki nem szólaltathatja meg hívebben a költőt, mint ő maga, verseiben, verseivel. Szerényebb feladatra vállalkozom: pillanatfelvételekre az emberről.” Illés Endre tehát korántsem a magánemberből, az empirikus *én*-ből kívánja levezetni és megérteni a művészi *én* szféráját, hiszen tudja, ez eleve reménytelen kísérlet volna. De a példaadó személyiség megörökítésekor — biztos emberismerettel — olyan karakterjegyek sorát emeli ki, melyek az alkotásban és a mindennapok epizódjaiban egyaránt megnyilvánulnak. S így az emberről szólva — az egyéniség meghatározó fontosságú minőségeit tárva föl —, közvetetten a művészt is jellemzi. Az autonóm, a világon jelet hagyó, a tipikustól eltérő *személyiség*: az esszék birodalmának egyik elemi értékállítása. E személyiségtiszteltet azonban nem növekedik kultikussá, Illés Endre még legkedvesebb mestereit sem mitizálja. De idegen tőle a deheroizálás is. S portréi e végletek határozott elhárításával nyújthatnak eleven, valóban követhető — és követendő — emberi példát.

Említett tanulmányában Sükösd Mihály már utalt arra, hogy az *ötlet* Illés Endre esszéinek — s általában: e műfajnak — állandó poétikai jellemzője. Az ötlet az esszé személyességének egyik lényegi kifejezője, hiszen mindig a megismerő subjektum aktív jelenlétét, szerepét hangsúlyozza, az eredetiség, a fordulatosság követelményét teljesíti. A találó, szellemes trouvaille új megvilágításba helyezi a választott témát, a felfedezett lényeg kevésbé ismert oldalának csattanós kiemelését is szolgálja. A Tolnai-esszé például az írói sors végső konzekvenciáját, megindító tragikumát egy ártatlan *tollhibából* bontja ki. Tolnai-életrajzában Mikszáth ugyanis következetesen téved: tíz évvel korábban teszi a pályatárs halálának dátumát. 1902 helyett 1892-re. S e tévedés Illés Endre írásában nagyhatású, az esszenciára mutató jelképpé lényegül: a végzetes kíméletlenségű elfeledettség, az irodalmi köztudatból való borzongató kihullás leleplező erejű dokumentálójává.

Az ötlet azonban nemcsak erősíti, olykor gyengítheti is a kifejlt gondolatot, ha kevésbé találó. Ezt reprezentálhatja Babits-portréjának egyik rövid mozaikja, a költő nevével való képzettársítási játék. Babits második keresztnéve — az Ákos — Illés Endrében (sejtetett személyes élmények hatására) negatív emberi asszociációkat ébreszt. S ebből fakad a poénszerű kérdés: „Vajon nincs-e olyan verse, felületesen olvasott prózája, amit Babits Ákos írt?” Az önmagában semleges értéktartalmú kérdésnév tehát a felszínesség, a lapos kedélyesség szinonimájává válik. Az ötlet alapja azonban teljességgel *szubjektív*. Mert az Ákos név bennünk a legmeghittebb emberi tartalmakat asszociálja, hozzá nálunk a keménység és tisztaság képzelete kapcsolódik. Nyilvánvalóan, személyes élmények következményeképp. Számunkra így ez az ötlet merőben disszonánsnak tűnik, nem közelít a szerző eredendő

sugallataihoz, inkább eltávolít tőlük. Mindez — persze — az ötletekre is épített írá-sok természetes, nehezen kikerülhető veszélye. De ezt a rizikót, a kötet emlékezetes ötletei erre figyelmeztetnek, feltétlen vállalni kell.

Esszéinek sorozatában Illés Endre — korábban jeleztük már — önnön portréját is megrajzolja. A kibontakozó ifjúkori önarckép mindenekelőtt a választott hivatás-hoz való viszonyt minősíti: a fiatal kritikus lobogó szenvedélyességét, kérelhetetlen szigorúságát, a tekintélyvelvet radikálisan megtagadó elfogulatlanságát, az önértéke-lés magabiztos higgadságát. E portré legmegkapóbb vonása azonban — számunkra — ama sokoldalú érdeklődés, az a felfokozott életintenzitás, mely nem tűr semmi-féle korlátozást, mely mind tudatosabban az egyéniség valamennyi létbeli esélyének kiteljesítésére törekszik. A Bartók-esszé nyitósoraiban olvashatjuk e szép vallomást: „Vidékről kerültem Pestre, egy nagyon messzi kisvárosból, hegyek közül, lobogó mohósággal. Rögtön tegeződve akartam ismerni mindent, amit addig csak könyvek, hírek sodortak hozzám. A nyugtalanító, amorf valóságra vágytam, türelmetlen érzék-szerveim gyors kielégítésére: színházra, zenére, a hidakról a Duna látványára, a Gellérthegyre, sok-sok emberre, a körutakra, a kirakatokra...” Az önjellemző ré-szek sorozatából a goethei értelmű „komplett ember” következetesen megőrzött igénye és eszménye bontakozik ki. A kiteljesedett egyéniség „forró magjának” el-idegeníthetetlen részeként.

S végezetül ismét egy idézet: „Schöpflin könyve a legnemesebb bűnre csábító kísértés: inyünkkel úgy megkívántatja Mikszáth ízeit, hogy utána rögtön belelapo-zunk, beleveszünk Mikszáth írásaiba.” Az analógia önmagát kínálja. Mert az esszék világának bejárása után valóban ellenállhatatlan a vágy, hogy újraolvassuk Sten-dhal regényeit, Maupassant vagy Csáth Géza novelláit. Illés Endre tapintatos kalau-zolásával immár. (*Magvető.*)

BALOGH ERNŐ

Veres András: Mű, érték, műérték

A kötet címe szerencsés; megnevezi Veres András munkásságának eddigi s a kötet összegyűjtött tanulmányaiban is kifejeződő fő érdeklődési köreit. S ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert első látszatra és olvasásra nem is oly evidens ez a há-rom pillér: némelyik tanulmányának témája is olyan, hogy csak távolról és egészen speciális értelmezésben hozhatók velük összefüggésbe. A cím három szava egyúttal jelzi a korszerű magyar irodalomelméleti törekvések újabb vezérszavait, melyek köré szerveződik a teoretikus érdeklődésű marxista irodalmárok munkásságának java.

Közhely, hogy századunk irodalomtudományának nagy hozadéka a műalkotás felé való fordulás. A német és orosz formalizmus nyomán kialakult műelméleti isko-láknak, az úgynevezett műközpontú szemléletnek minden velük folytatott vita — és többnyire jogos vita — ellenére legalább a műalkotásra irányulást sikerült tudomány-águnk egyik axiómájává tenni. Ennek a tudományos fordulatnak nyomán keletkez-hettek csak időlegesen divatot teremtő módszertani eljárások, sőt az alapelvek káros túlzásai is, de maguknak az iskoláknak, mint divatjelenségeknek elvirágzásával már nem csupán a marxista, hanem általában a nemzetközi irodalomtudományban is csak az időtálló mozzanatok maradtak fenn belőlük. Legfontosabb eredményeik abban írhatók körül, hogy tudományunknak sikerült közelebb jutnia az irodalom specifiku-mának megragadásához.

Veres András tanulmánykötetében ez a specifikus irodalmiságra való figyelés a